

Dvasios aristokratas Jonas Mekas

Ten, kur atidengtas paminklas Jonui Mekui (1922–2019), buvo senas Semeniškių kaimas. Jame Povilo Meko ir Elžbietos Jašinskaitės-Mekienės šeimoje 1922 metų šv. Kūčių dieną gimė Jonas Mekas, kuriam šiandien dera tokie skambūs epitetai kaip gyvoji legenda, mitologinė asmenybė, dvasios aristokratas, pasaulio žmogus, avangardinio filmo pradininkas, vienas garsiausių XX amžiaus menininkų.

Mieli senieji Semeniškiai

Jonas Mekas šeimoje buvo penktas vaikas. Vyriausia – sesuo Elžbieta, po jos rikiavosi broliai Povilas, Petras, Kostas. Už Joną trejais metais jaunesnis buvo Adolfas.

Apie 1930-uosius tėvai persikėlė gyventi į vienkiamį priešais naująsias Semeniškių kapines, tačiau Jonui Mekui iki šiol liko brangūs ir mieli senieji Semeniškiai.

Vos prieš trejetą metų jis su apmaudu ir nostalgija kalbėjo: „Blogiausias dalykas, kuris įvyko Lietuvoje per mano gyvenimą – tai maždaug 1925-aisiais priimtas sprendimas išskirstyti kaimus į vienkiamius. Kažkas sugalvojo, kad kiekvienas ūkininkas privalo kraustyti ir gyventi ten, kur yra jo žemės sklypas, o kaimus reikia apleisti. Mano kaimas, Semeniškiai, buvo išskirstytas 1928-aisiais. Aš jame praleidau vaikystę ir gerai prisimenu visus jo gyventojus. (Kur neprisimins, jei būdamas dvylikos metų sudarė visų dvidešimtyje šeimų gyvenusių 98 žmonių sąrašą – A. B.) Kai sunaikino kaimus, sunaikino ir dainas. Atsimenu, kaip šeimos susiburdavо kartu ir dainuodavo, bendraudavo. Paskui visi išsiskirstė kas sau ir tik kartais, per laukų darbus, pavyzdžiui, per linarūtę, susiburdavо keturios, penkios, šešios moterys lauke ir imdavo kartu dainuoti. Ir tos dainos sklisdavo per laukus, girdėdavai jas iš tolumos. Niekada nepamiršiu tų laukų skambėjimo.“

Šeimoje

Mekai nebuvo eilinė kaimiečių šeima. Po daugelio metų karo viesulo nusiaubtoje Vokietijoje J. Mekas prisimins tėvų trobos kampe stovėjusią spintą, kurios dvi vidurinės lentynos buvo skirtos tėvo bibliotekai. Nes tėvas, puikus stalius, kaimynams sumeistravęs pačias gražiausias lineikas, niekad neužsukdavęs į karčemą ar kitas panašias vietas, mylėjo knygas. Mėgo jas ir motina, šviesaus Biržų reformatų kunigo, žymaus vokiečių filosofo Osvaldo Špenglerio bičiulio Povilo Jašinsko sesuo.

Tėvų spintos lentynose gulėjo kelios dešimtys didžiulių, storos odos viršeliais Šventojo Rašto, evangelijų, pamokslų, giesmyių, šventųjų gyvenimų aprašymų, maldų ir tekstų rinkinių, komentarų knygų. Paprastai vakarais tėvas išimdavo iš spintos pačią didžiausią knygą, atsiversdavo kur papuola ir imdavo skaityti.

„Lėtai, žodis po žodžio, retkarčiais sustodamas ir paaiškindamas ką sunkiau suprantamo, skaitydavo, skaitydavo.“

Jau vėliau, augant vaikams, tėvo lentynoje atsirado ir kitokių knygų. Ilgais ir gūdžiais vakarais iš miškų malkas kirtę ar iš vėjo klebenamų daržinių ir klojimų grįžę broliai išsitraukdavo Salomėjos Nėries, Jono Aisčio, Kazio Borutos, Kristijono Donelaičio,

Žemaitės, Vaižganto, Bernardo Brazdžionio knygas. Šeimoje įdiegta meilė ir pagarba knygai brolius Mekus lydės visą gyvenimą. 1945-ųjų vasarą, kai broliai Jonas ir Adolfas dviračiais pasieks Vysbadeno karo pabėgėlių stovyklą, prie vartų stovėję sargybiniai patikrins jų lagaminus. Atidarys vieną – knygos. Kitame vėl – knygos. Tikrina kuprinę – ir ten knygos. Pažiūrės į abu geriausiu atveju kaip į keistuolius. Sugriauta šalis, Europa kamuojama bado ir netekčių, o jie tampo knygas.

Vaikystės dienos

Vaikystė buvo kaip ir daugelio – piemenaujant, padedant tėvams ir broliams dirbti ūkio darbus. Jau vėliau J. Mekas prisimins, kad jį nuo vaiko metų sekęs skurdas: „Mes, vaikai, ilgom akim žiūrėdavom, kaip kiti, turtingesniųjų vaikai, valgo skanėstus ir turi slides ant ledo čiuožti, ir apsirėdę gražiais, tik jiems siūtais drabužiais – ak, kai mums tekdavo brolių išaugti. Ir slides, mes vinį sulenkę įkaldavom medin ir turėdavom ant valkų čiuožti, viena koja pasispirdami. Ir mūsų mokyklinės knygos – jas tėvas pirkdavo kitų nunešiotas, be penkių lapų iš vieno galo ir iš kito galo – juk negi mokėsi už naują kelis litus, kai tie litai taip brangūs, taip reti, o skolintojai lipa ant nugaros su procentais, ir terminais, ir vekseliais.“

Mažas būdamas mėgo žiūrėti, kaip tėvas meistrauja, drožia medinius šaukštus, dirba plūgus, kėdes, stalus, grėblius: „Mes, vaikai, žaisdavome ant grindų su medžio drožlėmis ir darydavome tuos pačius daiktus kaip ir tėvas, – prisimena knygos „I Had Nowhere To Go“ („Man nebuvo kur eiti“) įžangoje. – Iš tiesų aš dariau miniatiūrines stakles, vežimus, kėdes, labai puošnias kėdes, ir viską dariau taip gerai, kad tėvas rodydavo tuos daiktus kaimynams, ir visi galvojo, kad užaugęs būsiu dailidė, kaip ir tėvas. Net ir šiandien esu tikras, kad galiu padaryti viską ką tik noriu, absoliučiai viską, pradedant staklėmis ir baigiant namu.“

Neatsitiktinai poetas ir režisierius Vytautas V. Landsbergis, pas J. Meką svečiavęsis ir iš jo mokėsis, yra rašęs: „O tai, kad Lietuva J. Meko iki šiol nepristatė Nobelio premijai, yra tik mūsų apkliautimas, kaimietiškas nerangumas ir pavydas. Kito lietuvio, taip toli nuėjusio į pasaulinės kultūros dirvonus, neturime ir, ko gero, greitai neturėsime.“

Kūrybos pradžia

Pirmieji mokslo metai – Laužadiškio pradinėje mokykloje. Už kelių kilometrų nuo namų. Praeis daug laiko, ir 1993 metų sausį „Egzodo rašytojų biografijose“ jis rašys, kad už savo gyvenimą poezijoje dėkingas pirmajai mokytojai Šernienei. Mokydamasis ketvirtame skyriuje Mekų Jonukas redaguos klasės laikraštėlį, parašys pirmuosius savo eilėraščius, o kai viena ketvirtokė jam nematant ištrauks iš karmonėlio „eilėraščių“ (ši žodį pats Mekas rašo tarp kabučių) sąsiuvinį ir parodys mokytojai, bus paprašytas paskaityti poeziją savo pirmajai publikai – trisdešimčiai savo bendraklasių ketvirtokų. Nuo tos dienos mokytoja taps jo globėja, puoselėtoja, mecenatė ir pirmąja skaitytoja.

1936 metais išlaikys baigiamuosius keturių skyrių egzaminus. O netrukus savo poezijos ir prozos kūriniiais debiutuos leidiniuose „Vyturys“, „Jaunasis ūkininkas“, „Lietuvos ūkininkas“.

Į mano klausimą, kas paskatino rašyti, atsakė: „Aš visados norėjau rašyti, visados rašiau, neprisimenu, kada nerašiau. Kai nemokėjau rašyti, paišiau. Nuo šešerių metų. Paišiau savo dienoraštį nuo šešerių metų. O kai tik išmokau rašyti, rašiau. Apie paprastus ūkio dalykus. Sakysim: „Šiandien buvom malūne.“ Arba „šiandieną buvo nutrūkęs mūsų šuva“... ir

panašiai. Ir kai pradėjau skaityti, pradžios mokykloje, Laužadišky, vaikų žurnaliukus, tuoj pradėjau norėti ir pats būti atspausdintas, kodėl tik kiti?“

1938 metų „Vyturio“ žurnalo 12-ajame numeryje buvo išspausdintas toks žurnalo redaktoriaus Daumanto Čibo tekstas: „Jonui Mekui. Biržų Papilys. Tu, Jonai, šiemet buvai uoliausias „Vyturio“ bendradarbis. Už tai su savo padėka dar siunčiu ir K. Borutos storą aprašymų knygą – „Kelionės į Šiaurę“. Iš jos pasimokysi pasiryžimo, valios, drąsos ir darbštumo – viso to, kuo pasižymėjo didieji Šiaurės ieškotojai.“

Šį D. Čibo tekstą nusiunčiau Jonui Mekui. Padėkojęs parašė: „Borutos knyga (parašyta kalėjime!) padarė man labai didelį įspūdį ir turbūt įtaką mano užsispyrusiam charakteriui...“

Atkaklus ir užsispyręs

Toks buvo nuo mažens.

„Kai buvau kokių 4 ar 5 metų, – rašo knygos „I Had Nowhere To Go“ įžangoje, – apie metus sirgau kažkokia baisia liga, dėl kurios turėjau gulėti lovoje beveik visą laiką, o kaimo moterys žiūrėdavo į mane ir sakydavo: „Vargšas berniukas, nemanau, kad ilgai gyvens.“ O, kaip aš jų nekęsdavau.

Dėl tos ligos aš labai sulysau ir buvau daugelį metų labai kaulėtas, tai kai pradėjau lankyti mokyklą, visi mane vadino Giltine. Buvau vaikščiojantis skeletas, o tą pravardę turėjau daug metų. Dėl ligos taip pat tapau labai tylus, užsidariau savyje. Iki 15 metų beveik su niekuo nekalbėjau. Kad išlikau ir vėliau palyginus turėjau neblogą sveikatą, turiu dėkoti arba įgimtam ilgaamžiškumui arba lengvajai atletikai, mano vėlesnei aistrai. Nežinau, ar galiu sakyti „vėlesnei“, nes man buvo tik 13 metų, kai vyko 1936 metų olimpiada.

Olimpiados dėka aš ir mano brolis Adolfas pradėjome užsiiminėti lengvąja atletika, ypač vieno kilometro bėgimu. Atsimatavome vieno kilometro atstumą ir dideliame kaimynų nusistebėjimui (jie manė, kad mums galvoj negerai) nubėgdavom jį tris–keturis kartus per dieną, dažniausiai vakare, pabaigę dienos darbus.“

Vakarais beveik kasdien, tėvams ir vyresniems broliams einant pogulio, Mekų kieme vykdavo mini olimpiados („per virvelę šokt, į toli šokt (į bulvių lauką), ir akmenį mėtyt (rutulys), net ietį buvom pasidarę“). Prie tų olimpiadų prisidėdavo ir kaimynų vaikai Jonas Ruplėnas (Ruplaniokas) bei Laumės Jonas (Laumeniukas).

Įsidrąsinęs net bėgo mini maratoną Biržuose. „Atsisakiau apsiauti sportinius batelius, – prisimena, – bėgau apsiavęs sandalais. Sunku apsaityti, kaip jautėsi mano kojos, bėgant per grindinio akmenis, aukštyn ir žemyn per kalnelius, dulkėtais keliais. Bet aš turėjau bėgti, nes visas mano kaimas buvo čia ir mane palaikė. Kažkur apie bėgimo vidurį nusviedžiau sandalus ir bėgau basas, kaip ir priklausau geram ūkininko berniukui. Atbėgau geru laiku, laimėjau antrą vietą. Dar ir dabar galiu nubėgti mylią dideliu greičiu. Nemėgstu bėgti lėtai, kai jau bėgu, tai kaip varžybose...“

Skaitymo aistra

Perskaitęs visas Laužadiškio pradinės mokyklos knygynėlyje buvusias knygas, jų ieškojo kitur. Penkiolika metų už jį vyresnis brolis Povilas turėjo sukaupęs apie 500 knygų.

Daugiausia tai buvo marksistinė literatūra. Kol tyrinėjo brolio biblioteką, sužinojo, kad už dviejų kaimų gyvena taip pat kairiųjų pažiūrų, ką tik grįžęs iš kalėjimo jaunas ūkininkas, kuris turi daug knygų.

„Taigi, – pasakojo Jonas Mekas, – vieną dieną sukaupiau drąsą, palikau brolių Adolfą saugoti karves ir nubėgau per laukus ir miškus pas Valkiūną – tokia buvo jo pavardė. Radau jį dirbantį laukuose ir pasakiau, kad norėčiau pasiskolinti jo knygų. Jis labai apsidžiaugė, metė darbą ir nuėjo į namą. Iš po lovos ištraukė didžiulį lagaminą su knygomis ir parinko man keletą paskaityti, papasakojo kažką apie kiekvieną autorių. Viskas buvo taip smagu. Ne taip, kaip mano brolio bibliotekoje, šioje nebuvo nė vieno politinio teksto. Jo buvo Diuma, Hugo, Dikensas, Žiulio Verno biblioteka, kurioje buvo nuotykių knygos, visi humanistai, Dostojevskis, Gogolis ir Turgenevas. Kartą per savaitę aš jį aplankydavau ir grįždavau su nuodugniais išsipūtusiais marškiniais, nes nešdavau jas prie kūno, marškiniuose, nes kišenių neturėjau. Nešiojau jas visur su savimi ir skaičiau, skaičiau, skaičiau, sėdėdamas prie karvių, valgydamas, kai kiti miegodavo ar atsiguldavo popiečio miego, – aš skaičiau ir skaičiau, kol perskaičiau jo visą biblioteką.“

Už pusės kilometro gyveno kitas kaimynas Adolfas Čigas, vienintelis Papilio krašte prenumeravęs dienraštį, kuriame buvo skiltis apie kiną. Jonas kas antrą dieną jį aplankydavo ir grįždavo namo su senais laikraščiais ir knygomis. Čia jis perskaitė Harry Sinclairio, Bernardo Shaw, Levo Tolstojaus ir Aldous Huxley knygas.

Meilė muzikai

1938 metų pavasarį Papilyje baigęs penktą ir šeštą skyrius, J. Mekas bando įstoti į Biržų gimnaziją. Deja, paaiškėja, kad jis, penkiolikmetis, per senas būti pirmos klasės moksleiviu. Įsižeidęs pradeda mokytis privačiai, nusprendęs peršokti vieną ar dvi klases. Apsigyvena pas dėdę kunigą Povilą Jašinską palėpėje. Atkakliai mokosi savarankiškai ir Biržų bibliotekoje skaito visas knygas iš eilės. Jau anksčiau išmokęs groti mandolina, nutaria išmokti griežti smuiku.

„Pasiskolinu smuiką, – prisimena tuos metus Jonas Mekas, – ir užlipęs į dėdės palėpę, kur leidau savo studentiškas dienas, aš grojau, grojau ir grojau, visus varydamas iš proto, ir niekas manęs nemokė. Aš nieko nežinojau apie mokytojus. Aš maniau, kad viską reikia išmokti pačiam. Tai buvo taip naivu. Taip aš grojau dvi žiemas, kaip apsėstas. Išmokau skaityti natas ir grojau Mendelsoną ir Paganinį. Smuikui natų neturėjau – grojau iš natų, kurias mano dėdė turėjo bažnyčios vargonams.“

Taigi grojau ir grojau. Visi pradėjo iš manęs juoktis ir vadinti Paganiniu. Tai mane taip suerzino, kad nustočiau groti. Sėdėjau palėpėje, pro kurią matėsi dėdės bažnyčia, skaičiau knygas ir klausiausi, kaip jis groja didžiaisiais bažnyčios vargonais. Jis grodavo vargonais du kartus per dieną, apie valandą anksti rytą, kai visi dar miegojo, ir dar kartą, prieš saulėlydį. Jis ten sėdėjo vienas, priešais vargonus tuščioje bažnyčioje ir grojo. Anksti rytą grojimą girdėdavau gulėdamas lovoje. Tai man išliko kaip vienas pačių gražiausių prisiminimų, tas vargonų garsas, pasiekiantis mano palėpę.“

1940 metais išlaiko egzaminus iš penkių klasių kurso ir pradeda mokytis Biržų gimnazijoje.

Fotografo karjeros pradžia

Tą vasarą brolis Povilas jam padovanojo fotoaparata. „Tai buvo labai įsimintinas momentas mano gyvenime, – prisimena J. Mekas. – Aš paslėpiau jį po pagalve, laukdamas momento, kada galėsiu fotografuoti. Turėjau tik vieną juosta, todėl norėjau, kad mano pirmosios nuotraukos man kažką reikštų.“

To reikšmingo meto ilgai laukti neteko. 1940-ųjų vasarą rusų kariuomenė įžygiavo į Lietuvą. Pro Semeniškius nuo Biržų į Papilį riedėjo tankai ir sunkvežimiai su kareiviais. Suaugusieji su baime žvelgė pro langus į dulkėse skęstantį vieškelį. Vaikai viską norėjo pamatyti iš arčiau. J. Mekas, pasigriebęs fotoaparata, nubėgo prie kapinių mūro ir klik! – padarė savo gyvenime pirmą nuotrauką.

„Tik staiga girdžiu, – rašo knygoje „Laiškai iš Niekur“, – kažkas rėkia, ir matau rusų karininką bėgant per smėlduobes prie manęs ir šaukiantį kažką rusiškai. O aš rusiškai tik keiksmus žinojau, nieko daugiau. Pribėgo jis prie manęs, rėkdamas visu balsu, pagriebė iš mano rankų aparatą, atidarė, brūkšt brūkšt ištraukė juosta, nusviedė ją ant žemės, dar batu patrynė – ir parodė pirštu į namus – reiškia, į kulnus! Tai ir dėjau į kulnus, nereikėjo du kartus sakyti. Aš, didysis kapitalistinis šnipas, dūmiau tolyn nuo kelio, kiek tik kojos išnešė. Taip prasidėjo mano fotokarjera...“

Gimnazijoje

Rudenį išvažiuoja į Biržus. Su broliu Adolfu. Jonas – į gimnaziją, Adolfas – į Biržų aukštesniąją prekybos mokyklą. Abiem tai nebuvo lengvi metai. Vėliau Jonas prisimins, kad motina jiems maisto atgabendavo pirmadieniais, o broliai dažniausiai jau viską būdavo suvalgę šeštadienį. Todėl, norėdami užsimiršti, eidavo į kiną ar biblioteką. Kinui reikėjo pinigų, tačiau „atrado“, kaip įeiti pro užpakalines duris, pro gaisrinę, be bilietai.

„Gaisrininkai mus pažino, ir kino operatorius irgi, tai jie viską pro akis praleisdavo.“

„Gimnazijoje, – rašė man J. Mekas, – turint omeny, kad aš buvau peršokęs tiek daug klasių, ir viskas dar buvo mano galvoj labai gležna – kai visi kiti mano klasės draugai buvo viską sukrimtę normaliai, – aš turėjau daug daugiau dirbti negu kiti, kad juos pasivyčiau. Bet pasivijau. Bet nebuvo daug laiko niekam kitam. Bet visados buvo laiko skaityti!“

Iš mokytojų prisimena prancūzų kalbos mokytoją, supažindinusią su prancūzų poezija, padėjusia J. Mekui jo palėpėje versti prancūzų poezijos klasikus. Puikiai prisimena gerą humoro jausmą turėjusį lotynų kalbos mokytoją Viktorą Januškevičių.

„Bet lemtingiausią man įtaką, – rašė laiške Mekas, – turbūt padarė literatūros mokytojas Juozas Vaitiekūnas, kuris slaptai man paskolino savo neatspausdintą disertaciją apie moderniąją Lietuvos ir Vakarų Europos poeziją. Iš to rankraščio aš pirmą kartą sužinojau apie futurizmą, dadaizmą, Rusijos ankstyvąjį avangardą ir t. t. Jis kažkaip pasitikėjo manim. Tai kai kiek vėliau sutikau Miltonį ir Zablacką, jie manęs labai nustebint nebegalėjo. (...) Taip pat gerai prisimenu vokiečių kalbos mokytoją Joną Kavoliūną, – jis mane įvedė į „pogrindinę“ rezistenciją. Jam padėjau platinti pogrindžio spaudą. Bet tos spaudos man niekadoms jis neduodavo gimnazijoje. Mes susitikdavom įvairiose kitose miesto dalyse, dažniausiai prie Biržų pilies.“

Korektorius ir techninis redaktorius

1941 metų liepos 19 dieną atkuriamas Biržų apskrities laikraštis, pavadintas „Naujosios Biržų žinios“. Laikraščio pirmasis redaktorius buvo Jono bendraklasis Jonas Petronis. Jame Jonas Mekas spausdina savo eilėraščius ir straipsnius (apie aušrininką Stanislovą Dagilį, Martyną Yčą, Kazio Binkio kūrybą, K. Donelaitį, prof. A. Janulaitį, rašytoją K. Puidą ir kt.). Kai kuriuos tekstus pasirašo slapyvardžiais: Jonas Gaivenis, J. Ms., J. Mks. 1942 metais pradeda dirbti „Naujųjų Biržų žinių“ redakcijoje. Skaito korektūrą (nes sakosi rašantis 200 procentų be klaidų), maketuoja surinktus tekstus į puslapius, prižiūri darbą spaustuvėje. Skaito savo eilėraščius literatūros ir muzikos vakaruose. Dažnai užsuka pas mokytoją ir poetą Petrą Zablocką pasirausti jo turtingoje bibliotekoje, dalyvauja diskusijose dėl kuriamo Biržų teatro. Čia susipažįsta su Panevėžio dramos teatro režisieriumi Juozu Miltiniu ir rašytoju, „Panevėžio apygardos balso“ redaktoriumi Jonu Vytautu Narbutu. Šis jį pavadina važiuoti į Panevėžį.

„Tai vieną žiemos vakarą, – rašo man J. Mekas, – aš gerai tą vakarą prisimenu, nes tą vakarą prasidėjo nauja mano gyvenimo stadija – pakeliui iš Papilio į Biržus jis (Narbutas) užvažiavo į Semeniškius, į mūsų namus – aš tuo metu buvau pas tėvus – ir sako, važiuokim į Panevėžį, ką tu čia laiką gaišini provincijoje? Manęs nereikėjo prašyt dukart. Tą pat vakarą ir išvažiavom. Man reikėjo daugiau oro. Biržai mane buvo pradėję troškinti. Aš norėjau būt Vilniuje. Panevėžys buvo pakeliui į Vilnių!

Bet ir dirbdamas Panevėžy bent kartą per savaitę dviračiu grįždavau į Biržus, kur visados dėdės Jašinsko palėpėje turėjau kambarėlį su visom savo knygom ir „raštais“. (Visus savo to meto raštus, visus savo ankstyvesnius dienoraščius, viską pakasiau prie dėdės Jašinsko daržinės, išvažiudamas, nes juose buvo daug vokiečiams ir sovietams inkriminuojančios informacijos. Nežinau, ar Jašinskas (jis apie tą pakasimą žinojo, ir pats patarė tai padaryt, jis buvo daugiau gyvenimo matęs negu aš, aš buvau dar labai naivus ir visais pasitikintis – tai arba prieš sovietams ateinant jis viską iškasė ir sudegino (taip kaip mano motina viską sudegino Semeniškiuos), arba viskas dar tebėra kur buvo, bet supuvo.“

Panevėžyje sakė rašęs nedaug – porą novelių ir porą eilėraščių. Spausdinęs porą straipsnių, vieną gerai prisimena – apie Vinco Kudirkos „Varpus“, kurių visus numerius radęs Panevėžio bibliotekoje. Slapyvardžiais savo tekstų nepasirašinėjo. Daugiau rašyti ir laiko neturėjęs, nes važiuodamas į Panevėžį nežinojo, kad bus tiek daug darbo.

„Mane Narbutas, – rašo laiške, – paskyrė technišku redaktorium, kas reišė, kad aš turėjau viską prižiūrėti, kad visa medžiaga visiems laikraščio skyriams būtų ten laiku, ir kalba būtų koreguota, ir viskas būtų sudėta, kur turi būti. (...) Dalis, kurioje aš turėjau įtakos (bet Narbuto Kauno ir Vilniaus draugai užpildydavo daugiausia vietas), buvo meno / literatūros skyrius.“

Tais 1944 metais Panevėžyje norėta išleisti du literatūros ir meno almanachus („Vagos“ bei „Nevėžis“). Tokį Panevėžio kultūrininkų ketinimą J. Mekas sukritikavo, tvirtindamas, kad kultūriniame darbe turėtų būti daugiau kultūringumo, o ambicijų, nesutarimų, netgi šmeižto mažiau, nes visiems susitelkti reikalavo lietuvybei iškilęs pavojus.

Pogrindinis darbas ir pasitraukimas į Vakarus

Pirmosios sovietų okupacijos metais ir vėliau, vokiečiams okupavus Lietuvą, J. Mekas, kaip ir daugelis patriotiškai nusiteikusių jaunų žmonių, įsitraukė į antisovietinę ir antinacinę veiklą. 1944 metų žiemą ir pavasarį jo pareigos buvo perrašyti mašinėle ranka rašytus tekstus, kuriuos jam perduodavo iš gimnazijos pažįstamas (rašė apsakymus ir duodavo juos paskaityti J. Mekui) Astrauskas. Jis buvo atnešęs ir spausdinimo mašinėlą.

„Tada aš gyvenau, – rašo knygos „I Had Nowhere To Go“ įžangoje, – dėdės namo palėpėje Biržuose. Mano dėdė buvo protestantų pastorius, o namas, kuriame jis gyveno, priklausė bažnyčiai ir stovėjo ant ežero kranto, tolokai nuo kitų namų. Ten pat buvo tvartas ir didelė krūva malkų.“

Toje malkų stirtoje jis slėpė savo spausdinimo mašinėlą. Kartą, vieną birželio naktį nuėjęs mašinėlės, jos nerado. Matyt, vagis, atėjęs vogti malkų, ją aptiko ir pasiėmė. „Pranešiau apie tai savo pogrindžio draugams, – prisimena J. Mekas, – ir visi nusprendėme, kad geriausia man – dingti. Buvo tik laiko klausimas, kada pavogtoji mašinėlė pateks į vokiečių policijos rankas ir vagis, nebuvo jokios abejonės, pasakys, kur jis ją rado. Aš turėjau pranykti, bet negalėjau niekam, net ir savo broliui Adolfui, tuo metu pasakyti tikrosios priežasties, dėl ko aš turiu bėgti iš Biržų. Vienintelis, kuriam patikėjau tikrąją priežastį, buvo mano motinos brolis kunigas Jašinskas. Jis žinojo apie mano pogrindžio veiklą.“

J. Mekas dar svarstė: gal jam prisidėti prie partizanų ir sulaukti karo pabaigos? Pas sovietinius partizanus eiti negalėjo, nes buvo išspausdinęs prieš Staliną nukreiptą eilėrašį. Netraukė ir nacionalistai: „Keletas vyresnių žmonių su daug didesne gyvenimo patirtimi negu mano, pirmiausia mano dėdė, protingai ir rimtai patarė, kad neverta jungtis nė prie vienos grupės. Visos diversinės grupės bus sunaikintos arba besitraukiančių vokiečių, arba ateinančių sovietų. Ir tik daug vėliau aš sužinojau, koks teisus dėdė buvo, ir už tai, kad šiandieną gyvas, pirmiausia dėkoju jam.“

Povilas Jašinskas, matyt, turėjęs naudingų pažįstamų Biržų vokiečių valdžioje, parūpino Jonui ir Adolfui dokumentus (pagal juos jie buvo Vienos universiteto studentai) kelionei į Austriją, Vienos universitetą. Liepos 12 dieną, atsisveikinę su tėvais, broliai iš Biržų traukinuku išvažiavo į Panevėžį. Taip prasidėjo jų kelionė į Vakarų Europą. Ne tokia sklandi, kaip buvo tikėtasi.

Vokietijoje. Pabėgėlių stovyklose

Panevėžyje tenka laukti tris paras. Pagaliau įsėda į Karaliaučium važiuojantį traukinį. Prie Hamburgo vokiečiai juos sulaiko ir uždaro į Elmshorno karo belaisvių lagerį. Niekas nereaguoja į brolių protestus, kad jie ne karo belaisviai, o studentai. Kartu su prancūzų, rusų, italų karo belaisviais priverčiami dirbti mašinų fabrike. Nuo 6 valandos ryto iki 6 valandos vakaro. O kartais ir po 14 valandų. Su 15 minučių pertrauka pusryčiams ir 45 minučių pertrauka pietums.

„Barakas kepaši savo mėsos normą, kurią gavo žalią. Mėsos tiek, kad galima iškepti šaukšte. Šaukšte ir keпамės“, – tų dienų dienoraštyje rašo J. Mekas. Gavę keliolika markių, broliai perka knygas. Mokosi rusų, vokiečių, prancūzų, italų kalbų. Po aštuonių tokio katorgiško darbo fabrike mėnesių juos perkelia į belgų ir olandų lagerį. Nesėkmingai bando pabėgti į Daniją. Vėliau darbas pas vokiečių ūkininką. Iki pusryčių apliubia galvijus, iškuopia mėšlą,

pusvalandį šukuoja arklius, pumpuoja karvėms vandenį, o po pusryčių kapoja malkas, dirba lauko darbus. Po pietų – vėl į lauką. Vakarop – gyvulių šėrimas. Po vakarienės broliai lipa į palėpę. Skaito knygas ar kala žodžius mokydami kalbą.

Baigiasi karas. Nusipirkę du aplamdytus dviračius, bijodami būti sugražinti į sovietų pavergtą Lietuvą, keliauja tolyn. Apsistoja Vysbadeno karo pabėgėlių stovykloje. Čia jau gyvena apie 1600 lietuvių. Stovykloje surengtame pirmajame muzikos ir literatūros vakare broliai skaito savo kūrybą. Jonas redaguoja stovyklos informacinį biuletinį „Vysbadeno balsas“. Po metų pradeda studijas Mainco universiteto Filosofijos fakultete. Laisvalaikio valandos skiriamos knygoms, filmų lankymui ir, žinoma, kūrybai. Jono redaguojamame žurnale „Žvilgsniai“ išspausdinamos pirmosios brolių novelės. Jonas ir Adolfas kartu rašo pasakas (knygos „Iš pasakų krašto“, „Trys broliai“, „Knyga apie karalius ir žmones“). Jose netrūksta lyrinių spalvų, filosofinės minties, nors kartais padvelkia ir literatūrišku puošnumu, ekspresionizmu ar net jaunatvišku sentimentalumu.

Po daugelio metų knygoje „Egzodo rašytojai“ J. Mekas rašys, kad pasakų knygos „Knyga apie karalius ir žmones“ tuomet niekas nepastebėjęs, tik prozininkas, šmaikščius feljetonus rašęs Pulgis Andrieušis apšaukęs juos puspročiais ir pataręs pasitikrinti pas daktarą.

1948 metais išleidžiamos „Semeniškių idilės“ – skaudaus gimtinės ilgesio pagimdyta poezijos knyga, kurią gražiai įvertino poetas Bernardas Brazdžionis.

Amerikoje

1949 metais Jonas su broliu atplaukia į JAV. Apsigyvena Niujorko priemiestyje, Bruklina, nors rengėsi važiuoti į Čikagą. Ten gyvenęs toks biržietis Variakojis buvo broliams suradęs darbą kepykloje. „Aišku, – yra sakęs J. Mekas, – Čikagos kepykla buvo labai supykusi ant mūsų. Jeigu būtume su broliu ten nuvykę, mes turbūt būtume pasidarę garsiausi Čikagos kepėjai. Būtume prikepę senos lietuviškos duonos, visus pamaitintume, bet viskas pasikeitė – mes pasilikome Niujorke.“

Apsistojo pas Landsbergius. Dirbo plastikos, vėliau lovų fabrikuose, rūbų valykloje, valė laivų dalis, montavo vandens šildymo aparatus. Pasiskolinę iš buvusio Biržų miesto burmistro Povilo Klybo (1874–1966) 200 dolerių, nusipirko šveicarišką „Bolex“ filmavimo aparatą. Pradėjo filmuoti lietuvių emigrantų gyvenimą, susidomėjo avangardiniu filmu, rengė tokių filmų festivalius. Nuo 1954 metų leido ir redagavo kartą per du mėnesius išleidžiamą kino žurnalą „Film Culture“. Straipsnius apie kiną spausdino ir kituose leidiniuose.

Laiške motinai į Semeniškius rašė: „Visas mūsų uždarbis dabar yra iš rašymo. Rašom amerikiečių laikraščiams apie teatrą ir apie filmus. Parašom ir prancūzų, vokiečių, italų, ispanų žurnalams. Neseniai ir Maskvos filmo žurnalas persispausdino vieną mano straipsnį. Jie mane laiko specialistu filmo reikalais. Mano straipsniai yra išversti taip pat į kinų ir japonų kalbas. Bet pinigų iš to nedaug. Daugiau garbės negu pinigų.“

Dėstė įvairiuose kino meno institutuose. 1962 metais su savo bičiuliu, naujos meno srovės „Fluxus“ kūrėju Jurgiu Mačiūnu (1931–1978), skatinusiu meną suvokti kaip žaidimą, galimybę menininku tapti kiekvienam, ir kitais bendraminčiais suorganizavo Kino kūrėjų kooperatyvą. 1970 metais įkūrė Filmų antologijos archyvą, kuris tapo vienu didžiausių avangardistinio kino archyvu pasaulyje.

1974 metais, jau būdamas penkiasdešimt dvejų, J. Mekas vedė airių kilmės amerikietę, bibliotekininkystės mokslus baigusią, sūnaus Sebastijono teigimu, savo charakteriu labai panašią į J. Meką, turinčią kažką poetiško ir švelnaus, mėgstančią fotografiją Holis Melton. Jaunavedžiai greitai susilaukė dukros Oonos, o po septynerių metų gimė sūnus Sebastijonas. Vaikai užaugo Manhatane, garsiam Soho menininkų kvartale. Mekų butas dvylikaukščio namo šeštame aukšte buvo vienas maždaug keturiasdešimt metrų ilgio ir trylikos metrų pločio kambarys, buvusi spaustuvė. Duktė Oona vėliau pasakos, kad jame ji išmoko važiuoti dviračiu.

Sūnus Sebastijonas, prieš keliolika metų lankęsis Lietuvoje ir tėvo gimtajame Semeniškių kaime, prisimena augęs įdomioje ir laimingoje šeimoje. Iš vaikystės jam į atmintį labiausiai įstrigęs ilgas stalas, prie kurio dažnai sėdėdavo galybė Mekų namuose mėgusių lankyti menininkų, rašytojų, kinematografininkų. Jo artimi bičiuliai buvo jau anksčiau minėtas Jurgis Mačiūnas, vienas įtakingiausių XX amžiaus muzikantų ir dainų kūrėjų, legendinės grupės „The Beatles“ narys Johnas Lennonas (1940–1980), jo žmona – japonų kilmės menininkė, muzikė, filmų kūrėja Yoko Ono, garsus amerikiečių dailininkas, filmų kūrėjas Andy Warholas (1928–1987), poetas Allenas Ginsbergas (1926–1970), ispanų dailininkas, vienas žymiausių siurrealizmo atstovų Salvadoras Dalí (1904–1989) ir kiti meno pasaulio žmonės.

Laisvas ir originalus

J. Mekui, kaip kūrėjui, būdingas laisvės pojūtis. Nepaliaujamas siekis būti savimi. Jo nevaržo tradicijos, perdėta vidinė disciplina ir savicenzūra. Jam brangus jį užvaldęs nesiliaujantis kūrybos procesas. Nesvarbu, ar tai būtų eilėraštis, prozos teksto rašymas, ar filmavimas. „Nežinau, ar rašau eilėraščius, – sakė jis. – Kai aš filmuojau, aš nedarau filmų. Aš tikrai filmuojau, filmuojau, filmuojau. Tas pats ir su mano rašymu. Aš rašau, rašau, rašau... Poezija čia ar proza... Ar niekas. Tas visai neateina man į galvą, tas visai nesvarbu. Aš tikrai rašau, rašau, rašau...“

Todėl jis originalus. Savitas išskirtiniu talentu ir gaivališku laisvės pojūčiu. Todėl J. Meko knygos (poezijos rinkiniai „Semeniškių idilės“, „Gėlių kalbėjimas“, „Žodžiai ir raidės“, „Dienų raštai“, esė ir dienoraščių knygos „Neturiu, kur eiti“, „Laiškai iš Niekur“, „Žmogus be vietos“, „Mano naktys“, „Trys draugai“ ir kitos) leidžiamos ne tik JAV ir Lietuvoje, bet ir Japonijoje, Prancūzijoje, Anglijoje, Italijoje, Vokietijoje, daugelyje kitų šalių. Jo filmuose, kurie rodomi prestižinėse Europos meno scenose, tokiose kaip Pompidou centras Paryžiuje ar Londono „Serpentine“ galerija, regime žmogų kasdienybėje, su jo jausmais, emocijomis, išaukštinant iš pirmo žvilgsnio nereikšmingus gyvenimo momentus.

Jis vienas pirmųjų pasaulyje išplėtojo dokumentinio filmo – dienoraščio – žanrą, apie kurį „Serpentine“ parodos kataloge rašoma: „Jono Meko kino dienoraščiai persmelkti poetinio jausmingumo ir subtilumo, jis unikaliai sugeba atskleisti asmenines grožio, gyvenimo šventės ir džiugesio akimirkas.“ Jo kūryba padariusi įtaką žymiausiems pasaulio kino kūrėjams. Jis sukūrė daugiau kaip 160 avangardistinio kino portretų, beveik 5 valandų trukmės filmą „Lietuva ir SSRS griūtis“, kiekvienai metų dienai skirtą filmų ciklą „365 dienos“, ciklą „Tūkstantis ir viena naktis“. Nors tikriausiai ne vienam eiliniam žiūrovui gali būti nesuprantami ir nepriimtini J. Meko stiliui būdinga improvizacine kompozicija, impresionistine maniera (trumpi gabaliukai, daug judėjimo, spalvų, ne linijinis, o trūkčiojantis, tarsi drebančia kamera filmavimas) sukurti filmai.

Nelengva būtų išvardinti Nacionalinės premijos laureato, Biržų savivaldybės Garbės piliečio, ne vieno užsienio ir Lietuvos universiteto garbės daktaro, mūsų kraštiečio Jono Meko visus titulus ir apdovanojimus. Jų daug, ir jie pačios aukščiausios vertės, nes jis šiandien – pasaulyje žinomiausias lietuvių menininkas, turbūt pralenkęs net Mikalojaus Konstantino Čiurlionio šlovę.

Neatsitiktinai poetas ir režisierius Vytautas V. Landsbergis, pas J. Meką svečiavęsis ir iš jo mokėsis, yra rašęs: „O tai, kad Lietuva J. Meko iki šiol nepristatė Nobelio premijai, yra tik mūsų apkiautimas, kaimietiškas nerangumas ir pavydas. Kito lietuviuo, taip toli nuėjusio į pasaulinės kultūros dirvonus, neturime ir, ko gero, greitai neturėsime. Šiai garbingai premijai J. Meką pasiūlyti turėtų kūrybinės organizacijos – Kinematografininkų ar Rašytojų sąjunga.“

Algirdas BUTKEVIČIUS

Šis Algirdo Butkevičiaus tekstas buvo skirtas Jono Meko 95-ajam gimtadieniui. Prieš pradėdamas rašyti, autorius su juo apie porą mėnesių bendravo elektroniniu paštu. J. Mekas atsakė į daugelį klausimų apie vaikystę, mokslo metus, darbą Biržų ir Panevėžio redakcijose. Pirmąją teksto dalį A. Butkevičius skaitė bibliotekos surengtoje konferencijoje, skirtoje 95-ajam J. Meko gimtadieniui.